

Анна ГЕДЬО,

завідувачка кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету імені Бориса Грінченка,
докторка історичних наук, професорка,
Київ, Україна

Anna HEDO,

Head of the Department of History of Ukraine,
Faculty of Social and Humanitarian Sciences,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: a.hedo@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4151-0747>

Марк МІЛЮТИН,

студент спеціальності «Історія та археологія»
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

Mark MILIUTIN,

Student in History and Archeology,
Faculty of Social and Humanitarian Sciences,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine

e-mail: mymiliutin.iff19@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2676-9139>

Санітарно-епідеміологічна ситуація в Києві в умовах соціальної нестабільності на шпальтах міської преси кінця ХІХ — початку ХХ ст.

Стаття присвячена висвітленню санітарно-епідеміологічної ситуації в Києві на сторінках періодичних видань «Киевлянин», «Южная Копейка», «Киевские вести», «Киевская мысль» наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. З'ясовано інформаційний потенціал газетних повідомлень у дослідженні міської системи охорони здоров'я, визначено передумови епідемічних спалахів у Києві. Опрацювання матеріалів газет дало змогу виявити проблемні напрями роботи міської влади у санітарній та комунальній сферах, а саме: неналежний контроль за дотриманням санітарних норм у місцях соціальної активності, невідповідність системи міського господарства потребам часу, нерозвиненість систем водопостачання і каналізації, стихійні сміттєзвалища, збільшення кількості безхатченків та інших маргінальних представників. Зазначені чинники були передумовою для інфекційних спалахів у місті.

Ключові слова: газети, «Киевлянин», Київ, епідемії, хвороби, лікарні, охорона здоров'я.

Sanitary and Epidemiological Situation in Kyiv in Conditions of Social Instability on the Pages of the City Press of the Late 19th — Early 20th Century

The article is devoted to the study of the issue of health care and urban economy, on the pages of periodicals: "Kyivlyanyn", "Kievskie Vesti", "Kievskaya Mysl", "Yuzhnaya Kopeyka" at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries.

The study of the historical experience of the city in times of pandemics acquires special importance, and the study of the communication process in times of social upheaval acquires new relevance. The analysis of newspaper periodicals, as a key communication space of the 19th and early 20th centuries, makes it possible to find out the informational potential of newspaper messages in the study of the city's health care system, to determine the prerequisites of epidemic outbreaks in Kyiv. For more professional processing of newspaper information, content analysis was used, the essence of which is the selection, fixation and measurement of the frequency of the usage of repeated text fragments.

Processing of newspaper materials made it possible to: identify problematic areas of work of the city government in the sanitary and communal spheres, namely, inadequate control over compliance with hygienic standards in places of social activity, the inadequacy of the city economic system to the needs of the time, underdevelopment of water supply and sewerage systems, spontaneous landfills, an increase in the number of homeless people and other marginal representatives.

These factors were a prerequisite for infectious outbreaks in the city. The analysis of reference data makes it possible to compare the logic of the presentation of sanitary and medical information, and, in addition, to monitor the

dynamics of the course of epidemics, to establish specific diseases for each district of the city, depending on their location, population quota, placement of objects that are centres of epidemic and social instability, namely, prisons, bazaars, cemeteries, hospitals.

Keywords: newspapers, Kyiv, epidemics, diseases, hospitals, health care.

Епідеміологічне благополуччя міст традиційно посідає важливе місце в житті громад та управлінському процесі градоначальників. Сьогодні, з огляду на епідеміологічні процеси, пов'язані з розповсюдженням коронавірусу, поширенням інформаційних повідомлень про це, та відповідно реакцією людей на них, вплив інформації на повсякденність тощо, аналіз газетної періодики, яка формувала медійний дискурс XIX — початку XX ст., виявляється вкрай актуальним. Це дає нам змогу простежити настрої, які панували серед широкого загалу у часи пошестей, та реакцію представників влади на постанні перед ними виклики.

Як і сьогодні, наприкінці XIX — початку XX ст. тематика, пов'язана із розповсюдженням хвороб, епідемій, була вкрай значущою для періодики. І на відміну від нинішніх засобів інформації та презентації новин, у той час головним джерелом були виключно газети.

Джерелознавчим питанням вивчення міської періодики присвячені дослідження О. Левчук «Газетна періодика Києва як джерело дослідження міського повсякдення (1905–1914 рр.)» (Левчук О., 2018), І. Гребцової «Контент-аналіз як метод вивчення матеріалів регіональної преси середини XIX ст.» (Гребцова І., 2020). Питання епідемій у контексті міського життя розкрито у роботі В. Шандри й О. Карліної «Епідемії та боротьба з ними в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.)» (Шандра В., Карліна О., 2020).

Реконструювати санітарно-епідеміологічну ситуацію в Києві дають змогу матеріали міської періодики кінця XIX — початку XX ст. Зокрема, це газети «Киевлянин», «Южная Копейка», «Киевские вести», «Киевская мысль». Замітки, звіти, хроніки, інтерв'ю, рекламні оголошення, огляди, аналітичні статті, рецензії, коментарі, з яких склалися номери газет, допомагають відстежити мережу лікувальних, аптечних та медико-рекреаційних закладів, покликаних задовольняти потреби і запити населення з питань охорони здоров'я, визначити основні проблеми в медичній галузі того часу, шляхи їх вирішення тощо.

Підвищити інформативність такого невичерпного джерела, як преса дає змогу якісно-кількіс-

ний аналіз — контент-аналіз, що є формалізованим методом інтерпретації текстів.

Метою розвідки є аналіз відомостей газетної періодики Києва кінця XIX — початку XX ст. для дослідження санітарно-епідеміологічної ситуації в місті.

Різкий приріст населення Києва (у 1874 р. в місті налічувалося 124 тис. мешканців, у 1897 — 248 тис., а в 1913 — 600–700 тис.²⁸⁵) був зумовлений швидкою індустріалізацією та урбанізаційними процесами. Зростали виробничі потужності, відкривалися нові заклади освіти, розбудовувалася транспортна інфраструктура, розширювався житловий фонд, про що також свідчать повідомлення «Киевлянина» у 1900 р.: «Будівельна лихоманка цього року не поступається попередній. В будівельний відділ міської управи щоденно надходять клопотання про отримання дозволу на зведення нових будівель... Домовласники ламають одно- і навіть двоповерхові будинки, щоб поставити на їх місці багатоповерхові громадини — п'ятиповерхові будинки. Ціни на садибні ділянки високі»²⁸⁶.

З розвитком транспортної системи міста стало питання ремонту доріг. Місцева влада була неспроможна на ефективну і своєчасну реакцію, тому містяни лагодили вуличне покриття самостійно, засипаючи вибоїни і ями перегноем, сміттям. Тож «у періоди підвищеної вологості, окрім нестерпного смороду, породжувалася холера та інші хвороби» (Левчук О., 2018. С. 175).

Існувала й проблема водопостачання. Артезіанських свердловин було недостатньо, і кияни були змушені споживати дніпровську воду, яка подавалася водопроводом.

Заголовки «Киевлянина», «Киевских вестей», «Киевской мысли» яскраво описують проблему доступу до питної води в місті та потенційні загрози: «Затоплення нечистотами»²⁸⁷, «Нестача води»²⁸⁸, «Каналізаційні справи»²⁸⁹, «Хто отруєє питну воду в Києві»²⁹⁰. В них були зафіксовані численні факти про спускання нечистот з каналізації в Дніпро, публікувалися скарги жителів різних районів на Товариство водопостачання і Товариство міської залізниці, які, як приватні акціонери підприємства, неохоче піддавалися впливу міської адміністрації і практично не виконували

²⁸⁵ Вобль К. Очередные задачи городского хозяйства в России. *Известия киевской городской думы*. 1914. № 9. С. 6–17.

²⁸⁶ Строительная лихорадка. *Киевлянин*. 1900. 8 февраля (№ 39). С. 4.

²⁸⁷ Затопления нечистотами. *Киевская мысль*. 1908. 1 февраля (№ 30). С. 2.

²⁸⁸ Недостаток воды. *Киевские вести*. 1909. 22 мая (№ 133). С. 3.

²⁸⁹ Канализационные дела. *Киевское слово*. 1905. 1 февраля (№ 136). С. 3.

²⁹⁰ Кто отравляет питьевую воду в Киеве. *Киевская мысль*. 1907. 5 апреля (№ 94). С. 3.

своїх зобов'язань у сфері благоустрою та гігієни, чому не змогли протистояти навіть численні адміністративні стягнення з акціонерів, які нерідко сягали 500–600 руб. (Левчук О., 2018. С. 195).

У повідомленні під назвою «Особлива нарада з питань водопроводу»²⁹¹ йшлося про те, що у воді, яка постачається з водопроводу на Подолі, виявлені жовті пластівці, що випадають в осад. На міській санітарній станції було проведено аналіз і з'ясовано, що причиною осаду є властивий для артезіанської води жовтий грибок. Для ширшого обговорення проблеми голова санітарної станції Райкевич ініціював засідання спеціальної комісії із залученням представників науковців, інженерів, також до роботи долучився голова санітарної управи міста Овксентій Корчак-Чепурківський. В газеті зазначалося, що «нарада визнала, що вода, яка постачається у водопровід Подолу, без сумніву артезіанська, що доводить її безбарвність, оскільки вода дніпровська має неприємне жовте забарвлення. З цієї метою, окрім її аерації, варто запровадити і фільтрацію, на чому було зауважено в минулому році Корчаком-Чепурківським»²⁹². Комісія також ухвалила рішення про огляд межигірської бурової свердловини і проведення біологічного аналізу жовтого грибка.

Система фільтрації води, про яку йшлося на засіданні комісії, була дійсно ефективним методом, що зміг би убезпечити киян від заражень холерою і тифом. Це підтверджував іноземний досвід. У повідомленні від 1909 р. під заголовком «Значення здорової води»²⁹³ йшлося про досвід фільтрації води у французькому місті Шербург. У 1898 р. у місті трапилася епідемія тифу, що забрала життя 25 містян при населенні міста 32 тисячі осіб і 63 військових із загальної кількості гарнізону 8 239 осіб у місті. З часом у місті встановили систему фільтрації води. І ось у 1908 р. знову сталася епідемія тифу у військовому кварталі, де не було встановлено систему очищення води. Цього разу було зафіксовано 54 летальних випадки серед військових і лише 1 — серед цивільного населення.

У Києві фільтрація води була не надто якісною. Газета «Киевская мысль» восени 1908 р. публікувала результати аналізів трьох зразків води: дніпровської фільтрованої і нефільтрованої та артезіанської, що споживалася городянами, і зазначала: «...вода фільтрована виявилася з водяними блохами і взагалі не відповідає тій воді, яка мала б постачатися за контрактом міста з водопровід-

ною спільнотою (об'єднанням). Артезіанська вода прозора, але з високим ступенем окиснення»²⁹⁴.

У червні 1909 р. під головуванням начальника Південно-Західного краю відбулася нарада, присвячена водопровідному питанню, на якій обговорювалася доцільність артезіанського водопостачання у місті. «Інженер Ессен доповідав, що бували дні, коли у водопровідну мережу надходило 1940 відер артезіанської води». Йшлося і про позитивний вплив артезіанського водопостачання: «особливо вплинула артезіанська вода на зниження епідемії холери і черевного тифу»²⁹⁵. Члени комісії дійшли висновку про те, щоб «залишити артезіанське водопостачання, і дніпровську воду не допускати, сподіваючись, що споживання артезіанської води у найближчому майбутньому сягне 2,5 мільйонів відер»²⁹⁶.

Спорудження сучасної системи каналізації було дуже затребуваним для повноцінного функціонування міського простору. Проблеми і перспективи її будівництва відбилися у заголовках міської періодики: «Експертна каналізаційна комісія»²⁹⁷, «До питання міської каналізації»²⁹⁸, «Роботи із розширення мережі міської каналізації»²⁹⁹.

Аналіз газетних матеріалів кінця XIX — початку XX ст. дає змогу визначити довжину та райони проходження каналізаційної системи, виявити основні труднощі її будівництва, функціонування, подальшого розширення та реорганізації. Публікації місцевих газет засвідчують, що, незважаючи на оперативність робіт Київського товариства каналізації, до початку революції 1905–1906 рр. (під час будівництва першої черги) ще не були каналізовані Печерськ, Плоська, Лук'янівська міські дільниці та передмістя, а основна діяльність Товариства зосередилася у так званому «верхньому місті».

У 1908 р. було розроблено проєкт, за яким передбачалося каналізувати усі райони Києва і завершити каналізаційні роботи другої черги під керівництвом архітектора Городецького.

Матеріали щодо обговорення цієї проблеми та можливі варіанти планів подальшого будівництва трапляються на сторінках періодичних видань міста «Киевлянин», «Киевское утро» тощо. Вони дають змогу дізнатися про будівництво та роботу Звіринської насосної станції і локальних мереж каналізації, що обслуговували Кадетський корпус та Києво-Печерську лавру. На сторінках міської періодики наявна інформація про те, що на Куре-

²⁹¹ Особое совещание по водопроводному вопросу. *Киевлянин*. 1905. 12 мая (№ 130). С. 2.

²⁹² Там само.

²⁹³ Значение здоровой воды. *Киевлянин*. 1909. 28 июля (№ 206). С. 3.

²⁹⁴ Артезианское водоснабжение. *Киевская мысль*. 1908. 21 октября (№ 292). С. 3.

²⁹⁵ Совещание по водопроводному вопросу. *Киевские вести*. 1909. 17 июня (№ 159). С. 4.

²⁹⁶ Там само.

²⁹⁷ Экспертная канализационная комиссия. *Киевские вести*. 1909. 7 февраля (№ 37). С. 5.

²⁹⁸ К вопросу о городской канализации. *Киевские вести*. 1907. 21 июня (№ 10). С. 3.

²⁹⁹ Работы по расширению сети городской канализации. *Киевлянин*. 1909. 16 мая (№ 136). С. 5.

нівці, Лук'янівці й Печерську каналізаційні системи було прокладено на початку ХХ ст.

Аналіз газети «Киевлянин» свідчить, що санітарно-епідемічна ситуація міського середовища кінця ХІХ — початку ХХ ст. перебувала в жалюгідному стані. Типовими хворобами для тогочасного киянина були тиф, туберкульоз, різноманітні венеричні хвороби, холера. Серед проблем санітарно-медичного напрямку варто відзначити антисанітарію, розгул епідемій, екологічний дисбаланс, невпорядкованість міської системи охорони здоров'я.

Висвітлюючи цей аспект, слід виокремити кілька чинників, які призвели до такої ситуації. По-перше, варто відзначити стан київських базарів, а саме Сінного, Галицького, Єврейського. По-друге, вагомий внесок у погіршення ситуації вносили тюрми, що розташовувалися поряд з житловими масивами.

Функціонування київських ринків було невпорядкованим. Відсутність жорсткого контролю з боку міської влади над дотриманням санітарних норм перетворювали місця торгівлі на стихійні смітники, які були розповсюджувачами хвороб і бруду.

Для підтримки чистоти на ринках усі торговці обкладалися податком на прибирання базарних площ, але у хроніці «Киевлянина» за 21 березня 1908 р. змальована типова картина тогочасного київського базару: «Вчора ми сповіщали про поганий стан Сінного ринку. Але виявляється, що інші базарні площі знаходяться в ще більш жахливому стані. Базари Бессарабський, Троїцький, Житній і Єврейський, розміщені в центральних частинах міста, є неймовірно смердючими клоаками. Впродовж зими накопичилася надзвичайно велика кількість відходів і гною. Тепер, коли сніг і лід розтанули, все це розкрилося і почало розкладатись. Незважаючи на це, міська влада повністю припинила прибирання площ від нечистот. Починаючи з 1 березня жодна площа ні разу не підлягала очищенню. Тяжко собі навіть уявити, що в такому великому та багатому місті, як Київ базари перетворюються в такі клоаки. Необхідно, однак, визнати, що значна частина провини за вкрай антисанітарний стан міста і особливо ринкових площ покладається на міську поліцію, в обов'язковість якої входить слідкувати за виконанням обов'язкових постанов, наданих міським правлінням, та складання протоколів на поруш-

ників цих постанов»³⁰⁰. Далі кореспондент повідомляє про наслідки такого недбалого ставлення влади і зазначає, що «на більшості ринків процвітають азартні ігри в карти і кості і обкрадають селян усілякі темні особистості... справжнім лихом для городян є ціла армія жебраків і всіляких інших, які заповнюють усі людні вулиці та кутки міста і наполегливо чіпляються до перехожих. Багато з цих жебраків завжди п'яні і поводять себе вкрай зухвало, ніяких заходів по боротьбі з цим нашестям на місто бешкетників і хуліганів поліція не вживає, ніби їй це не стосується»³⁰¹.

Говорячи про ринки як про місця зосередження маргінальних прошарків суспільства, варто звернути увагу на кількісні показники, які наводилися в міській пресі. У період з 18 березня по 1 квітня працівниками поліції було затримано: жебраків — 117; повій — 125; осіб, які порушували обов'язкові постанови міської думи, — 134; п'яничок — 388³⁰².

При огляді рекламного блоку газет спостерігається велика кількість оголошень лікарів-венерологів, що може свідчити про поширення статевих хвороб, насамперед сифілісу. Підтвердженням є рубрика «Лікарі та лікарні» щоденника «Киевские вести»: за 8 листопада 1907 р. з 15 оголошень 13 пропонували медичні послуги лікування сифілісу, шкірно-венеричних хвороб та статевих безсилля³⁰³; за 7 лютого 1909 р. всі 11 рекламних оголошень належали лікарям-венерологам³⁰⁴, за 28 березня 1909 р. — 9 з 12³⁰⁵. Враховуючи те, що ця проблема торкалася особистих сфер життя потенційних пацієнтів, оголошення супроводжувалися фразами «анонімно» або «без розголошення». За кількістю рекламних оголошень лікування шкірно-венеричних захворювань першість тримали кабінети лікарів Черняка, Фарбера, Базилевича, Бротмана, Гольденберга, Фейгенберга та Клейнера, Пауля та Маркуса. Вартість огляду в різні роки та залежно від фахівця коливалася від 30 до 60 коп. (Левчук О., 2018. С. 193).

Окрім оголошень венеричного спрямування, привертає увагу велика кількість оголошень «Притулок для вагітних та породіль»³⁰⁶, «Акушерка Н. В. Василевська приймає вдома... секретно вагітних і породіль»³⁰⁷, «Акушерка Є. Є. Єриклинцева приймає вдома... секретно вагітних і породіль»³⁰⁸. І поряд з цим: «Біля будинку № 10 на вулиці Пирогівській покинута дитина жіночої статі 1 місяць від народження. Біля будинку № 11 на

³⁰⁰ Городское благоустройство. *Киевлянин*. 1908. 21 марта (№ 81). С. 3.

³⁰¹ Там само.

³⁰² Деятельность чиновников полиции. *Южная копейка*. 1912. 5 апреля (№ 465). С. 2.

³⁰³ Врачи и лечебницы. *Киевские вести*. 1907. 8 ноября (№ 146). С. 1.

³⁰⁴ Врачи и лечебницы. *Киевские вести*. 1909. 7 февраля (№ 37). С. 1.

³⁰⁵ Врачи и лечебницы. *Киевские вести*. 1909. 28 марта (№ 84). С. 1.

³⁰⁶ Убежище для беременных и родильниц. *Киевлянин*. 1905. 12 мая (№ 130). С. 4.

³⁰⁷ Акушерка Н. В. Василевская. *Киевлянин*. 1905. 31 декабря (№ 360). С. 4.

³⁰⁸ Акушерка Е. Е. Ерыклинцева. *Киевлянин*. 1905. 31 декабря (№ 360). С. 4.

Ігорівському провулку покинута дитина чоловічої статі 6 місяців від народження. Діти направлені до притулку»³⁰⁹. Повідомлень вищезгаданого змісту знаходимо чимало, що дає змогу стверджувати, що і в місті існувала проблема таємно вагітних і підкидьків.

Зворотною стороною київських ринків була тіньова торгівля. Незаконна реалізація алкоголю особливо активізувалася після підвищення ціни на нього, про що йшлося у повідомленні кореспондента «Газети»: «У відповідності до розпорядження Міністерства фінансів від 1 жовтня цього року буде змінена нова “расценка казенных питей” у посуді усіх розмірів. За цією розцінкою звичайне вино міцністю у 40 % (проміле) буде продаватися по 8 руб. 40 коп. за відро (збільшена ціна на 5 %), спирт міцністю у 57 % — по 11 руб. 97 коп. за відро, спирт міцністю у 95 % — по 19 руб. 95 коп. і столове вино — по 12 руб. за відро. Внаслідок зміни цін керуючими акцизними податками зроблено розпорядження про зміну на посуді етикеток»³¹⁰.

На сторінках періодичної преси є свідчення про умови утримання у київських в'язницях. «Южная копейка» від 21 травня 1912 р. містить публікацію під назвою «Виворіт Києва. Клопівники» такого змісту: «...заарештований потрапляє в “клопівник”, вся обстановка якого полягає в голих нарах і знаменитій “параші” — місткій посудині для природних потреб арештованих... Для спання ніякої постільної білизни не передбачається, сплять прямо на голих дошках, користуючись своїми власними платтями. Для “досвідченої людини” такий спосіб відпочинку не викликає складнощів, але найстрашніше, що вночі їх обліплюють комахи, а головним чином клопи. В приміщеннях для арештованих їх незліченна кількість ... з усіх шпарин у стінах та нарах і дошки виповзають клопи і атакують сплячих. Арештовані б'ють, душать клопів, але це не зменшує полчищ»³¹¹.

Середовище існування ув'язнених зумовило поширення серед них таких хвороб, як дифтерія, віспа, туберкульоз, скарлатина. Тому в'язниці у масштабах міста поставали суттєвою загрозою для його налагодженого існування як суспільного організму. Насамперед вони погіршували медико-санітарну ситуацію у межах того району, де розташовувалися. Наприклад Лук'янівка, де базувався Лук'янівський тюремний замок, на той час була лідером по захворюванню на тиф і туберкульоз. Населення, що проживало поряд

з такими об'єктами, стикалося з психологічними (біля в'язниць гуртувався певний контингент, який створював неприємності, порушуючи спокій) та житловими (нааявність у приміщеннях блошиць, пацюків, тарганів, клопів тощо) проблемами. Одним із методів боротьби зі шкідниками була продукція Товариства «Київська парфумерна лабораторія»³¹².

У 1901 р. в Одеському порту були помічені зачумлені пацюки, тому київська міська влада оголосила, що за кожного вбитого пацюка буде сплачувати 3 коп. У листопаді в газеті «Киевлянин» зазначалося, що «трупні пацюки повинні бути принесені у ганчірках “просочених гасом” до пожежної частини зранку з 10 до 14 години»³¹³. Серед превентивних заходів, спрямованих на попередження виникнення холерних осередків, міська управа закликала домовласників, представників закладів, утримувачів готелів: «1) невідкладно вжити заходи для очищення маєтків від сміття, гною; 2) про кожний підозрілий випадок захворювання, і особливо відносно осіб, прибулих з південних губерній, повідомити місцевого санітарного лікаря і 3) звертати увагу на погребі і особливо на захворювання і падіж пацюків, про що повідомляти санітарів»³¹⁴.

Київська преса свідчить, що організацією охорони здоров'я в Києві займалась окружна інспектура охорони здоров'я, яка складалася з різних спеціалізованих структур, в тому числі й Миського відділу охорони народного здоров'я. У Києві в цей період функціонували міські лікарні, що перебували на балансі київської адміністрації, медичні заклади, створені на громадський кошт та за сприяння відомих меценатів, клініки при монастирях, спеціалізовані центри медичного факультету Київського університету, Товариство швидкої медичної допомоги, що почало діяти у місті ще з кінця XIX ст., а також ціла низка приватних лікарень та медичних кабінетів, про які йшлося на сторінках газет.

Тема епідемій була присутня на сторінках київських газет імперської доби. Якщо ж порівнювати її висвітлення з сучасною подачею інформації, коли на сторінках газет активно висвітлюється симптоматика хвороби, тоді перевага надавалася публікації кількісних показників перебігу спалахів тих чи інших хвороб. Така тенденція була пов'язана з відсутністю загальноприйнятих клінічних описів основних інфекційних хвороб.

Лікарі не мали усталеного алгоритму лікування видів тифу — черевного, поворотного та ви-

³⁰⁹ Оставленные дети. *Киевлянин*. 1901. 13 октября (№ 283). С. 4.

³¹⁰ Согласно распоряжению министра финансов... *Газета*. 1908. 10 октября (№ 33). С. 5.

³¹¹ Изнанка Киева. «Клоповники». *Южная копейка*. 1912. 21 мая (№ 507). С. 5.

³¹² Антиклопин. *Южная копейка*. 1912. 5 мая (№ 493). С. 2.

³¹³ Киевская городская управа доводит до всеобщаго сведения. *Киевлянин*. 1901. 8 ноября (№ 309). С. 3.

³¹⁴ Там само.

сипного. Точно відомо, що збудниками тифу були воші. Убезпечитися від зараження можна було дотримуючись правил гігієни й піддаючи продукти харчування термічній обробці.

Тиф, віспа, дифтерія, сухоти, скарлатина, холера — типові хвороби для киян початку ХХ ст., загострення яких припадало на весну й осінь. У цей час лікарні не мали вільних ліжко-місць, бо до Києва на лікування приїздили жителі околиць, де була відсутня кваліфікована медична допомога. Від загальної кількості померлих у Києві за рік третина загинула саме від згаданих хвороб.

У випусках «Киевлянина»³¹⁵ за 1898 р. наявні кількісні дані на добу щодо захворювання на тиф за такою схемою: «1) прибуло; 2) одужало; 3) переведено до притулку для одужуючих; 4) загальна кількість хворих, які перебувають у міських лікарнях, серед них окремо чоловіків, жінок, дітей»³¹⁶. Окрім щоденної статистики по тифу, «Киевлянин» подавав тижневу статистику захворювань, де зазначалася загальна кількість інфікованих за тиждень висипним і поворотним тифом, кількість хворих по районах міста і порівняння цих показників з попереднім звітним періодом.

Посилаючись на інформацію Відділу народного здоров'я Київської міської управи, газета повідомляла кількісні показники за такою схемою: 1) прибуло; 2) одужало. Наприкінці викладу зазначалося: «В усіх випадках зазначених гостро-шлункових хвороб виявлено, що на холеру підозри не має»³¹⁷. Газета «Киевские вести» щодобово подавала дані про кількість уражених холерою у вигляді таблиці, де зазначалися лікарні Олександрівська, Кирилівська, Військовий госпіталь³¹⁸.

У повідомленнях під назвою «Холера в Києві» друкувалися кількісні показники за весь час епідемії. Окремо по кожній лікарні інформували про кількість госпіталізованих і померлих. Особливістю статистичних повідомлень цієї газети було подання у відсотку померлих від загальної кількості уражених³¹⁹.

Щодо причин інфікування холерою існувала так звана «міазматична теорія», згідно з якою спалахи хвороби залежать від різкої зміни погоди, а зараження відбувається повітряно-крапельним шляхом. У 1883 р., коли німецький гігієніст і мікробіолог Р. Кох відкрив холерний вібріон, утвердилася думка про те, що зараження відбувається через забруднену воду, а люди, що її вжили, стають агентами холери. На початок ХХ ст. лікарі, назвавши останню «хворобою брудних рук», по-

чали наголошувати на дотриманні особистої гігієни (Шандра В., Карліна О., 2020. С. 40).

Крім добової статистики натрапляємо на сторінках «Киевлянина» на повідомлення про санітарний стан справ на середину поточного місяця. Наприклад, у випуску газети від 8 липня 1869 р. йшлося про те, що станом на 1 червня у міських лікарнях перебувало 1554 особи. З 1 червня по 16 червня було госпіталізовано — 827, одужало — 883, померло — 62; станом на 16 червня у лікарнях перебувало — 1446 осіб. Далі окремо повідомлялося про уражених тифом, зворотною гарячкою, сифілісом і туберкульозом (сухотами) від загальної кількості хворих. На сам кінець зазначалося, скільки осіб померло в місті за звітний період. Але на окрему увагу заслуговує уточнення наприкінці статистичної замітки: «Серед померлих у віці 90 років і старше є відставний рядовий, який помер у кирилівських богоугодних закладах на 103 році життя»³²⁰.

У схожому статистичному повідомленні за другу половину березня стосовно загальної кількості померлих у місті редакція газети використовувала як джерело повідомлення представників різних конфесій, тобто записи з метричних книг.

«Киевлянин» є найбільш повним джерелом періодики щодо медичної статистики, оскільки на своїх сторінках подавав піврічні відомості про хворих у Києві. Так, у замітці «Захворювання і смертність Києва у другій половині 1868 року» редактори посилалися на місцевий статистичний комітет і зазначали, що з 1 липня 1868 по 1 січня 1869 року через усі міські лікарні пройшло — 12 639 осіб, з них одужало — 10 162, померло — 754, залишалось на 1 січня — 1623³²¹.

У другому півріччі 1868 р. найбільш поширеними захворюваннями серед містян були: сифіліс — 1466 уражених; різновиди гарячки — 1461; тиф — 1380; переміжна лихоманка — 1198; бугорчатка (туберкульоз) — 400. Загалом у Києві за звітний період померло 1174 особи, з них у лікарнях — 754.

Слід зазначити, що наприкінці подавалися такі відсоткові показники: «Співвідношення хворих до загальної кількості населення становить 12,639 : 89,527, тобто 7,01 %; співвідношення померлих до хворих; співвідношення померлих 1,177 % : 89,527, тобто понад 50 %»³²².

Якщо у «Киевлянині», «Киевских вестях» повідомлення про перебіг спалахів обмежува-

³¹⁵ Движение тифозных больных в городе. *Киевлянин*. 1898. 4 января (№ 4). С. 2.

³¹⁶ Там само.

³¹⁷ Там само.

³¹⁸ Движение холерных заболеваний в Киеве. *Киевские вести*. 1907. 8 ноября (№ 146). С. 2.

³¹⁹ Холера в Киеве. *Киевские вести*. 1907. 8 ноября (№ 146). С. 3.

³²⁰ Санитарное состояние в г. Киеве во второй половине июня. *Киевлянин*. 1869. 8 июля (№ 79). С. 3.

³²¹ Заболевание и смертность Киева во второй половине 1868 года. *Киевлянин*. 1869. 19 апреля (№ 46). С. 2.

³²² Там само.

лися кількісними показниками, то в «Киевской мысли» вказували вік, стать, ім'я та прізвище хворого, соціальний статус, домашню адресу тощо: «За вчорашній день в Олександрівську лікарню з підозрою на холеру: Прокопенко Василь 27 р. чорнороб з пристані; Сілач Акуліна 26 р. кухарка (Деміївка, Совська, 60); Сітнікова Анна 25 р. прочанка... Всього за день і ніч до холерного бараку Олександрівської лікарні надійшло 10 осіб»³²³.

За схожим алгоритмом сповіщали і про одужалих: «За вчорашній день з холерного відділення Олександрівської лікарні виписались з одужанням: Браїловський Харитон, Томашевська Євдокія, Сабанова Марія...»³²⁴

Також повідомлялося про особливості виявлення і госпіталізації хворих: «Вчора з пароплава, прибулого в Київ з низовин Дніпра, була знята курсистка у якої констатували симптоми холери. Хвора переміщена на плавучий барак»³²⁵.

В «Киевской мысли» редактори звертали увагу читачів на помилки у статистиці хворих: «У вчорашньому номері в замітці про захворювання в лікарні для чорноробів припущено друкарську помилку: хворих у холерному бараці 1 вересня утримувалося 9, а не 19 як надруковано»³²⁶.

«Южная копейка» повідомляла статистику епідемій у рубриці «Про перебіг інфекційних захворювань», в якій подавалися відомості таким чином: «Міським відділом охорони народного здоров'я зареєстровані за час з 25 по 31 березня наступні випадки інфекційних захворювань у м. Києві та його передмістях: тиф черевний — 3, висипний-поворотний — 41, віспа — 10, дифтеріт — 10, скарлатина — 9, кір — 17, коклюш — 1, дизентерія — 2»³²⁷.

Кір, скарлатина, кашлюк (коклюш), а часто й дифтерія, вважалися дитячими хворобами, які мали характер епідемій. Кір мав високі показники смертності. Скарлатина, що вражала три-, чотирирічних дітей, займала друге місце за поширеністю. До 60 % сягала смертність від дифтерії. Хвороба мала високий показник летальності — до 60 %. Лише після 1894 р. вона пішла на спад унаслідок використання в лікуванні антитоксичної протидифтерійної сироватки. Однак захворювання продовжувало залишатися масовим серед бідноти з огляду на недостатнє харчування, слабкий імунітет, недоступність ліків. Вакцинація запроваджувалася з великим запізненням, інших

методів лікування не було (Шандра В., Карліна О., 2020. С. 41).

В газетах подавалися відомості про лікарні, до яких надходили хворі: Лікарня для чорноробів, Лікарня громади Червоного Хреста, Єврейська лікарня, Олександрівська і Кирилівська лікарні, лікарня Покровського монастиря та Лаврська лікарня. Для кожного медзакладу окремо зазначалася на добу кількість госпіталізованих і осіб, які одужали.

Матеріали періодики дають змогу простежити і межі поширення епідемій. Тифом і холерою хворіли містяни, що мешкали у Либідському районі й на Лук'янівці. Скарлатина була поширена на Куренівці, на Печерську хворіли дифтерітом.

Окремо варто зосередитися на питанні епідемії тифу і викликів, пов'язаних з нею, оскільки її перебіг знайшов ґрунтовне висвітлення на сторінках київських газет. Це підтверджують такі заголовки газети «Киевлянин»: «На боротьбу з тифом», «Пожертва на користь хворих тифом»³²⁸. У місті функціонував комітет з боротьби з епідемією тифу, куди надходили добровільні пожертви з усієї імперії, і за повідомленням з «Киевлянина» на кінець квітня 1909 р. статки комітету склали 34 317 руб. 5 коп.³²⁹

У місті існувала проблема нестачі ліжок-місць у медичних закладах, тож у Лікарні жінок-лікарів спеціалісти оглядали прислугу і годувальниць, а також вакцинували пацієнтів проти віспи. Фактом гендерної диференціації є підкреслення статевої приналежності лікаря «жінка-лікар Балабанова, жінка-лікар Пашкевич, жінка-лікар Гібельман»³³⁰.

Серед газетних повідомлень знаходимо інформацію про те, що 19 листопада 1901 р. в госпіталізації і отриманні медичної допомоги в міській лікарні було відмовлено тяжкохворому вихованцю притулку імені імператора Олександра II. Інцидент змусив генерал-губернатора Трепова звернутися до міського голови і нагадати йому, що, згідно з розпорядженням міської управи, вихованцям притулків завжди надавалася допомога у цій лікарні. Окрім того, ненадання допомоги хлопчику призвело до погіршення хвороби і тепер потребує більш ретельного лікування. Тому Трепов звернувся до міського голови з пропозицією зробити розпорядження, «щоб завжди і повсяк час у міській лікарні був відкритий прийом для вихованців притулків»³³¹.

³²³ Заболевание. *Киевская мысль*. 1908. 3 сентября (№ 244). С. 4.

³²⁴ Там само.

³²⁵ На Днепре. *Киевская мысль*. 1908. 3 сентября (№ 244). С. 3.

³²⁶ Обязательное постановления г. начальника края. *Киевская мысль*. 1908. 3 сентября (№ 244). С. 3.

³²⁷ О движении инфекционных заболеваний. *Южная копейка*. 1912. 5 апреля (№ 465). С. 4.

³²⁸ Пожертвование в пользу больных тифом. *Киевлянин*. 1898. 4 января (№ 4). С. 5.

³²⁹ В комитет для борьбы с тифозной эпидемией в г. Киеве. *Киевлянин*. 23 апреля (№ 111). С. 3.

³³⁰ Женщина-врач А. С. Балабанова. *Киевлянин*. 1898. 4 января (№ 4). С. 1.

³³¹ Отказ больницы принять тяжелобольного. *Киевлянин*. 1901. 30 ноября (№ 331) С. 4.

Слід зазначити, що в повідомленні не вказувалося, на що хворів хлопчик і з якої причини лікар відмовив йому в допомозі, але все одно згаданий випадок є непересічним для того часу.

Зважаючи на обсяг роботи медиків у часи спалахів, міська управа підвищувала заробітну плату на період епідемій: санітарним лікарям до 200 руб. і витрати на пересування 50 руб. кожному на місяць, тимчасовим санітарним лікарям з 65 до 120 руб., санітарам — 50 руб. на місяць³³².

Обслуговування нетифозних хворих здійснювалося Лікарнею графині Ігнатієвої, Амбулаторною лікарнею Маріїнської громади, Подільською лікарнею Червоного Хреста та Київською міською лікарнею Цесаревича Олександра, про що свідчать графіки їхньої роботи, надруковані на сторінках газети «Киевлянин».

В Лікарсько-Педагогічному інституті амбулаторно і безоплатно приймали підлітків 15 років, важких стосовно виховання. Консультації вів невропатолог та психіатр, завідувач кафедри Університету Святого Володимира, професор Іван Сікорський — власник будинку, де розташовувався інститут. Ініціаторами створення були його доньки — Ольга й Олена³³³.

У 1908 р. під час пощесті холери координаційним органом у місті щодо протидії епідемії була санітарно-виконавча комісія, до якої входили представники самоврядування, поліції, головний лікар міста, санітарні лікарі й директори лікарень. На першому засіданні у вересні комісія ухвалила таке: надати лікарям вакцину для щеплення охочих; розв'язати питання водопостачання артезіанської води на Звіринець; замість кип'яченої води розвозити артезіанську; стежити за якістю води у криницях, за дотриманням чистоти на ринках; пропагувати серед киян не вживати сирого молока і кип'яченої води³³⁴. За недотримання приписів була передбачена «адміністративна відповідальність — арешт терміном до 3 місяців або грошовий штраф до 300 рублів»³³⁵.

Одним із найбільш ефективних заходів у боротьбі з епідеміями була вакцинація. У Києві діяв висповий комітет, що вів облік дітей, які ще не пе-

рехворіли на віспу, навчав щепіїв і забезпечував їх вакцинами й інструментом.

У 1901 р. Київський бактеріологічний інститут пропонував протидифтерійну, протистрептококову та протитуберкульозну сироватки, сироватки проти правця і сибірки, а також вакцину Пастера³³⁶. На 1913 р. у Києві діяло 25 щепіїв (Шандра В., Карліна О., 2020. С. 45). Щепіями були медики та цирульники, які окрім косметичних процедур могли щепити, лікувати зуби і ставити п'явки. Існувала можливість проведення аналізів: «Хіміко-бактеріологічна лабораторія О. І. Гейліг: Аналіз сечі, мокротиння, молока, води, інше»³³⁷. З метою проходження рентгену для діагностування туберкульозу можна було звернутися до Інституту фізичних методів лікування доктора Гарлінського³³⁸ та Рентгенівського кабінету Анни Павлівни Шлейфер³³⁹.

Отже, київська періодика є достатньо репрезентативною у вивченні санітарно-епідеміологічної ситуації в місті. Її матеріали як ключового комунікаційного простору кінця ХІХ — початку ХХ ст. дають змогу простежити настрої, що панували серед широкого загалу в часи пощестей, та реакцію представників влади на постані перед нею виклики. Ретельний аналіз текстів свідчить про невідповідність системи міського господарства потребам часу. Так, невирішеною залишалася проблема стихійних сміттєзвалищ, особливо в таких місцях соціальної активності, як ринки. Наступним викликом, з яким стикалося місто, було існування в його межах Київського тюремного замку. У газетах повідомлялося, що заарештовані перебували в антисанітарних умовах, не мали змоги дотримуватися гігієни і нормально харчуватися, постійно потерпаючи від клопів і пацюків, що зумовило часті спалахи дифтерії, віспи, туберкульозу, скарлатини. Поширення статевих хвороб серед киян мало вплив на попит на ринку праці послуг окремих лікарів, тому після стоматологів першість тримали венерологи. Тобто у боротьбі з пощестями держава віддавала перевагу карантинним методам і менше уваги звертала на розвиток мікробіології та епідеміології.

³³² По постановлению городской управы. *Киевская мысль*. 1908. 3 сентября (№ 244). С. 3.

³³³ Врачебно-Педагогический Институт. *Киевлянин*. 1905. 9 февраля (№ 40). С. 4.

³³⁴ Городская санитарно-исполнительная комиссия. *Киевская мысль*. 1908. 3 сентября (№ 244). С. 4.

³³⁵ Обязательное постановления г. начальника края. *Киевская мысль*. 1908. 3 сентября (№ 244). С. 3.

³³⁶ Киевский бактериологический институт. *Киевлянин*. 1901. 5 ноября (№ 306). С. 4.

³³⁷ Химико-биологическая лаборатория О. И. Гейлиг. *Киевлянин*. 1905. № 11. С. 6.

³³⁸ Институт физических методов лечения. *Киевлянин*. 1904. № 205. С. 5.

³³⁹ Рентгеновский кабинет. *Киевлянин*. 1904. 10 апреля (№ 100). С. 6.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Hedo A., Miliutin M. Epidemics in Kyiv covered in the newspaper periodicals of the city of the late 19th — early 20th centuries. *Skhid*. 2021. № 2 (3). P. 12–18.
- Гребцова І. С. Контент-аналіз як метод вивчення матеріалів регіональної преси середини XIX ст. *Записки історичного факультету*. Одеса, 2020. Вип. 31. С. 145–157.
- Левчук О. В. Газетна періодика Києва як джерело дослідження міського повсякдення (1905–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2018. 280 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Levchuk_Olena/Hazetna_periodyka_Kyieva_iak_dzherelo_doslidzhennia_miskoho_povsiakdennia_1905-1914_rr.pdf.
- Шандра В., Карліна О. Епідемії та боротьба з ними в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2020. № 5. С. 37–54. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2020_5_5.

REFERENCES

- Hedo, A., & Miliutin, M. (2021). Epidemics in Kyiv covered in the newspaper periodicals of the city of the late 19th — early 20th centuries. *Skhid*, 2(3), 12–18 [in English].
- Hriebtsova, I. (2020). Kontent-analiz yak metod vyvchennia materialiv rehionalnoi presy seredyny XIX st. *Zapysky istorychnoho fakultetu*, 31, 145–157 [in Ukrainian].
- Levchuk, O. (2018). *Hazetna periodyka Kyieva yak dzherelo doslidzhennia miskoho povsiakdennia (1905–1914 rr.)*. PhD Dissertation. Taras Shevchenko National University of Kyiv [in Ukrainian].
- Shandra, V., & Karlina, O. (2020) Epidemii ta borotba z nymy v Ukraini (kintsia XIX — pochatku XX st.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 37–54 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 12.10.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)